

(Itt az idő, hogy végre az áldozatot bemutassuk.)
Rajta, ahogy forrásból a hűvös víz folyik, éppúgy
kedves szóval ömölj, dalom, édesen és örömnkre.

Verssorok és -lábak: ti ne járjátok ma a kánkánt!
Rajta, örüljétek itt bent, fékezzétek a dúlást –
mert nem kedves az istennek, ha dicsekszik a versláb.
Ezt én így kijelentem, s joggal vélem: ez így lesz,
mert bizony ennek kellene mennie teljesevésbe.

Nincs más hátra, csak az, hogy örüljön a szív a dalunknak;
mert ama százkaru órjás is hogy örült a hirének:
védve Zeust, odaült mellé az olümposzi csúcsra.

Messziről érkeztem mint hosszú árnyú rakéta,
tarka dal ösvényét taposom, menekülve, örömmel.

Mezősi Miklós fordítása

Kőríz Imre

„DALLAMA MÁR A FÜLEMBÉ MOTOZ”

Radnóti hatása Vergiliusra

A metrikai és egyfajta tartalmi hűség, úgy tűnik, nélkülözhetetlen a versfordítások klaszszikusvá válásához – de éppen ebben van valami gyanús. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a fordítás a befogadó nyelv irodalmának, illetve a műfordító saját művészetének elválaszthatatlan része, akkor felmerül a kérdés, hogy – éppen ezért – nem kapcsolódik-e túl sok szállal a műfordító korához, illetve munkásságához. Olyasvalami ez, mint az a „látáskényszer”, amelyet a művészettörténészek emlegetnek, hogy tudniillik a korábbi műalkotásokat minden kor a maga módján szemléli, azaz jó esetben látja mindazt, amit az előző korok láttak, meg még valami mást is, de azt már nem láthatja, amit majd csak később fognak a klasszikusokban felfedezni. Ahogy tehát a hamisítványok lelepleződnek, mert a látás változásával előtűnnek a megfestés korának kliséi, úgy egy idő után már egy mégoly kiváló műfordítással kapcsolatban sem érzi senki, hogy az volna az egyetlen lehetséges, mintegy az eredetivel egyenértékű változat. Ez persze nem azt jelenti, hogy a műfordítás elavul, hiszen a későbbi fordítás mint műalkotás nem feltétlenül lesz fejlettebb a korábinál – mert hát fejlettebb-e mondjuk Ady költészete Aranyénál? Inkább arról van szó, hogy egy új fordítás szerencsés esetben olyasmit is megmutat az eredetiből, amire a korábbiaknak nem volt fülük, illetve – vagy ez a kettő ugyanaz lenne? – nyelvük. Ami persze azt is jelenti, hogy sok más vonást ugyanakkor nem feltétlenül domborít ki – hiszen azok megismerhetők a korábbi fordításokból –, vagyis ha választani kell, akkor inkább az újat mutatja meg, akár a jellemző rovására is.

Ha Vergilius IX. ECLOGÁ-ját összevetjük Radnóti fordításával, rögtön feltűnik, hogy Radnóti hexameterei érzékelhetően gyorsabbak, mint Vergiliuséi.

A leglassúbb hexameter – az ötödik lábban kötelezőnek tekinthető daktilus (tá-ti-ti) leszámítva – csupa spondeusra (tá-tá) osztható: tá-tá, tá-tá, tá-tá, tá-tá, tá-ti-ti, tá-tá. Radnóti saját hexameteres költészetéből egy – voltaképp az egyetlen! – példa a HETEDIK ECLOGA tizenhetedik sora:

*„zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a L a g e r
őrei”.*

A leggyorsabb hexameterben ezzel szemben – az utolsó láb kivételével – mindenhol daktilus áll: tá-ti-ti, tá-ti-ti, tá-ti-ti, tá-ti-ti, tá-ti-ti, tá-tá. Erre már sokkal több példa van Radnótinál, a HETEDIK ECLOGÁ-ban mindjárt kettő is jön egymás után, a tizenkettedik és a tizenharmadik sorban:

*„És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?
Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?”*

Az tehát, hogy Radnóti fordításában a IX. ECLOGA sorai gyorsabbak, mint Vergiliusnál, azt jelenti, hogy több bennük a daktilus. A fordításban egészen pontosan kétsoronként eggyel többször helyettesíti daktilus a spondeust, mint az eredetiben. Ahhoz, hogy az átlag gyorsabb legyen, persze az kell, hogy az egyes sorok is gyorsabban peregenek. Csupa daktilus sorra Vergiliusnál négy példa van, míg a fordításban ezek száma kilenc, ráadásul közülük három egy csoportban, egymás után következik (a Lycidas név Lici-dásznak, a Galetea Galetéának ejtendő):

*„Így van ez, értelek én, Lycidas, töröm is fejemet, várj,
hogy felidézsem e dalt, de talán te is ismered, oly szép:
»Jójj Galatea te! hagyd a folyót, mire jó az a játék?»*

Emellett olyan lomha – vagy ha úgy tetszik: súlyos – lejtésű sor, amelyben egyáltalán nincs daktilus, Vergilius versében négy is van, míg a fordításban egy sincs.

A gyorsaság mellett Radnóti hexameteréinek sormetszetei is változatosabbak a latinnál.

A római hexameterben a fő sormetszet, cezúra rendszerint a harmadik láb közepén állt, azaz itt szóhatár, sőt általában értelmi szünet volt. Ilyen sorral kezdődik a IX. ECLOGA is: „*Quo te Moeri pedes? | | An quo via ducit, in urbem?*” Sokáig a magyar hexameter is ezt a hagyományt követte, a ZALÁN FUTÁSA-ban is ez a metszet uralkodik, az első öt sorban mindenhol ilyen cezúra található, az első kivétel a hatodik (ahol a megfelelő helyen, a „mély-” szótag után nincs szóhatár):

*„Régi dicsőségünk, | | hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, | | s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül. | | Rajtad sűrű fellegek, és a
Bús feledékenység | | koszorútlan alakja lebegnek.
Hol vagyon, aki merész | | ajakát hadi dalmak eresztvén,
A riadó vak mélységet fölverje szavával”.*

Ennek a római költészetben uralkodónak tekinthető metszetnek az egyeduralmát egyébként alighanem Babits versei kezdték ki először, és Devecseri Homéroszának elevensége is többek közt éppen ennek a lazításnak köszönhető: amellet, hogy minden korábbi fordításnál homérosziban, azaz több daktilussal fordította az eposzokat, változatosabbá tette – a görög eredeti szellemében – az addig nagyon monoton, latinosra hangszerelt sormetszeteket is.

De a Radnóti fordítása és Vergilius eredetije közötti különbségek sorának ezzel még nincs vége. Olyan sor, amely egy szótagú szóval ér véget, Vergilius egész hexameteres költészetében alig van, és az ilyen megoldásokból szinte mindig ki- (vagy beléjük) olvasható valamiféle mellékértelem. Az AENEIS második énekének kétszázötvenedik sora például így szól: „*Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox*” (Fordul eközben az ég, éj tör fel az Oceanusból). Itt az egytagú „*nox*” szó sorvégi helyét azzal szokták magyarázni, hogy a beesteledés hirtelen voltát szemlélteti. Ami Radnóti hexameterreit illeti, efféle gyakorlatnak nyoma sincs, számos példát lehet idézni egytagú szóval végződő sorra, ilyen például a IX. ECLOGA – nem is egy, hanem mindjárt három egytagú szóval végződő – utolsó sora:

„Majd dalolunk akkor, ha a drága Menalcas is itt lesz”.

Egyébként talán ez a legkevésbé Radnótit jellemző különbség, mert alighanem arról van szó, hogy a magyar hexameterben egyszerűen nincs meg ez a kitüntetett szerepe az utolsó szónak: például Vörösmarty is számos esetben fejezi be egy – sőt akár két – egytagú szóval a sort.

Ennél tehát sokkal fontosabb – és egyúttal az utolsó fontos verselési – különbség a vergiliusi eredeti és a magyar fordítás között, hogy míg a római hexameter első, hosszabb felében általában nem esik egybe a skandálás nyomatóka és a szóhangsúly, addig Radnótinál ez a jelenség egyáltalán nem ritka: „*Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak*” (HETEDIK ECLOGA). Ez azért fontos, mert így a vers lejtése természetesebb lesz, jobban közelít az élőbeszédhez. Néhány példa a IX. ECLOGÁ-ból az ilyen indításokra, amikor is a vers olyan természetesen lejt, hogy nem is lehet nem hexameternek skandálni:

*„hirtelen itt terem egy”
„Hisz ha a holló ép”
„Érhet-e ily nagy baj”.*

Érdekes módon mindjárt a fordítás első két sora felmutatja az összes metrikai különbséget:

*„Hát te hová mégy Moeris, a városi útra igyekszel?
Ó, Lycidas, mit is ér meg az ember, hogyha soká él”*

*„Quo te, Moeri, pedes? An, quo via ducit, in urbem?
O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri”.*

A gyorsabb lejtésű magyarban (az ötödik láb kötelezőjét nem számítva) három-három daktilus van, a latinban kettő-kettő. Az első sorban nem a latinban uralkodó sormetszet szerepel: a „Moe-” után nincs szóhatár, nem lehet megállni. A második sor egytagú szóval ér véget, és többször is egybeesik benne a vers- és szóhangsúly. (Ez történetesen az eredetiben is így van, de különben a latinra nem jellemző.)

A verstan felől már a tartalom értelmében vett forma felé mutat az enjambement-ok kezelésének különbsége. Vergiliusnál sincs túl sok példa durva áthajlásra, de Radnóti mindjárt az elején elsimít egyet, kivasalva a mozgalmasabb mondatszerkezetet is:

„*O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri
(quod nunquam veriti sumus) ut possessor agelli
diceret: »Haec mea sunt; veteres migrate coloni!«*”

Radnóti fordításában:

„*Ó, Lycidas, mit is ér meg az ember, hogyha soká él;
hirtelen itt terem egy jövevény s azt mondja e földön:
»Mind az enyém, takarodjatok innen régi lakósok!«*”

A mondat szó szerinti fordításban azonban valahogy így hangozna: „Ó Lycidas, megértük, hogy egy jövevény – amit sohasem gondoltunk volna – földünk birtokosaként azt mondja: »Itt minden az enyém, takarodjatok, régi lakósok!«” Azaz Radnóti beépíti a mondatba a közbevetést, a második-harmadik sor enjambement-ját pedig – „*possessor agelli | diceret*” – megszünteti, és ezzel egy teljes hexameterre kerekíti ki az új földesúr-nak az eredetiben pattogósabb szavait.

A másik áthajlástalanított sorpár így szól:

„*Variusunk költő, vagy Cinna! de én mi vagyok még?
Lúd, aki gágog, amíg hattyúk lebegő dala hallik.*”

A latinban:

„*Nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores.*”

A második sor – pusztán azáltal, hogy a mondat teljes sort kap – itt is teltebben szól, ráadásul az eredetiben „hangos” hattyúkat „lebegő” dallal ajándékozza meg.

De hiányzik az enjambement abban a két sorban is, ahol Lycidas kéri Moerist, hogy mondja el neki Menalcas egyik versét:

„*És amit egyszer rég te daloltál egy derüs éjjel,
dallama már a fülembé motoz, szavait keresem még.*”

Vergiliusnál:

„*Quid, quae te pura solum sub nocte canentem
audieram? Numeros memini, si verba tenerem.*”

Radnóti tehát itt is elsimított egy áthajlást („*canentem / audieram*”), de ennél is feltűnőbb, hogy az így teljes hexameterre kiénekelte második mondat keresetlen, szinte prózai fogalmazását meglehetősen feldúsítja. Ez ugyanis csak ennyit jelent: „A dallamára emlékszem, bárcsak a szövege is eszembe jutna!” Vagyis az eredetiben nincs se tétova ke-resgélés, se motozás.

Máshol azonban van. A „motozás”, a „lebegés”, a zöld árnynak a huszadik sorban ajándékozott „remegő” jelző vagy az ötvenhetedik sorban ugyancsak latin előzmény nélkül megjelenő „fodor” és „rezzen” szó ugyanis mind-mind Radnóti legsajátabb szó-

tárának emblematikus darabjai. A „lebeg” csak Radnóti eclogáiban kétszer (a hetedikben és a nyolcadikban) fordul elő: „*Látod-e esteledik s a szögesdróttal beszegett vad / tölgykerítés, barak oly lebegő, felszívja az este*”, és: „*Hajdan az én torz számát is érintette, akárcsak / bölcs Izejásét, szénnel az Úr, lebegő parazsával*”. „Lebbenés” a LEVÉL A HITVESHEZ-ben is van („*szememre / belülről lebbenés*”), de a szónak, illetve változatainak és rokonainak az előfordulása az ÁLOMI TÁJ-ban a legsűrűbb:

*„S míg táncra libegnek az erdön,
toppantva, riadtszívű fészkek alatt,
lebegő levelek szeme nézi merengőn
a tükörrre csapó halakat.*

*Majd hirtelenül tovalebben,
nagy szárnyakon úszik az álomi táj”.*

A „ring”, amely az eclogafordításban nem szerepel ugyan, de a „remeg” és a „lebeg” képzetével rokon, egyenesen Radnóti-szónak is nevezhető, olyan előfordulásokkal, mint a „*Tajtékos égen ring a hold*”, a „*Két karodban ringatózom*”, a „*messzeringó gyerekkorom világa*” vagy az ERŐLTETETT MENET-nek ez a sora: „*a lomb között gyümölcsök ring-nának meztelen*”.

A „ring”, „leng”, „lebeg”, „lebben”, „libben” szavak valamelyike az 1936-ban megjelent JÁRKÁLY CSAK, HALÁLRAFÉLT! című kötet huszonöt verséből hatban, a MEREDEK ÚT (1938) szinte ugyanennyi – huszonhat – verséből kilencben, míg a költő halála után megjelent TAJTÉKOS ÉG hetvenkét verséből már harmincban szerepel. (A „motozás”-ra és a „fodor”-ra néhány példa Radnóti saját verseiből: „*a barnuló felhők széleire / fehér fodroka t fú a gyöngye szél*” – HÁBORÚS NAPLÓ –; „*Itt még vizet fodoroz a tóra lépő / apró pásztorleány / s felhőt iszik a vízre ráhajolva / a fodoros birkanyáj*” – RAZGLEDNICÁK –; és „*S az ág is / némán motoz hajamban és ijedten*” – TAJTÉKOS ÉG –; „*fenn a művemem motoz a surrogó idő*” – HAJNALTÓL ÉJFÉLIG.) Úgy tűnik tehát, hogy minél fojtogatóbbá vált a szorítás a költő körül, költészetében annál több lett a toppanás és lebbenés finom mozzanatossága, a fodrozódás, a motozás, a lebegés és a ringatózás.

A római polgárháborúk egyik évében játszódó ecloga története egyébként így foglalható össze: Lycidas megszólítja a környékbeli földek új birtokosának épp kecskéket vivő Moerist, és együtt idézik fel az az idő szerint a városban fogva tartott Menalcas verseit. Radnóti fordítása olvastán elmondható, hogy ha Moeris lelkesebb és Lycidas fáradtabb is, a hangjukat ugyanaz az emelkedettség járja át, amely talán a mindkettőjük által nagyra tartott Menalcas költészetének vigaszából fakad.

Vergiliusnál a két pásztor közti különbség ezzel szemben markánsabb, az öreg Moeris például kifejezetten fáradt és kelleetlen, ha csak a megszólalásai elejét nézzük, akkor is jól látható a különbség. Abban, hogy „*mit is ér meg az ember, hogyha soká él*” van valami tehetetlen csodálkozás, míg a latin eredeti „*vivi pervenimus*”-a inkább csak fanyarul kijelenti: „*ezt is megértük*”. A „*Hallhattad, hire járt*” pontosan adja vissza a latint, de a „*Lycidas*” megszólítást nem ide teszi Vergilius, az eredeti tehát mégis sprődebb. És Moeris nem használ olyan artistikus szavakat, mint a „sasúzte”, és nem vázolja fel a „*bozótba futó kicsi gerlék*” képét sem, hanem csak azt mondja: „*Mars dárdái között [nincs tehát »ropogás« sem] a verseink annyira képesek, mint amennyire, ahogy mondani szokták,*

a chaoniai galambok, ha jön a sas.” Talán a következő megszólalása az, ahol Moeris – mindössze egy sor erejéig – lelkesebb hangot üt meg, de utána ismét visszafogottabb. Az eredetiben nincs az a heves helyeslés, és Menalcas versét sem illeti olyan közvetlen dicsérettel, mint Radnótinál: „Így van ez, értelek én, Lycidas, töröm is fejemet, várj / hogy felidézsem e dalt, de talán te is ismered, oly szép”. A két sort inkább így lehetne fordítani: „Épp ezen vagyok, Lycidas, azon morfondírozom, hátha eszembe jut, mert nem éppen ismeretlen dal ez”. Az utolsó előtti megszólalás eleje Radnótinál: „Száll az idő, megvénül az ember, gyengül az ész is”. Azt hiszem, nem sok öreg ember beszél így a koráról, különösen nem egy kecskével a nyakában, Moeris is sokkal természetesebben mondja az eredetiben: „Az idő mindent elvesz, a jó memóriát is.” Radnótinál az ecloga utolsó sorai így hangzanak: „Nincs értelmű fiam, másról van szó e napokban, / majd dalolunk akkor, ha a drága Menalcas is itt lesz.” Vergiliusnál ez a mondat is gyakorlatiasabb hangon szól: „Hagyd abba, fiam, törődjünk azzal, ami sürgős! Jobb lesz akkor énekelnünk, ha itt lesz ő is.”

Moeris megfáradtsága mellett fiatal útítársának Menalcas-rajongása kimondottan heves, a költészet iránt táplált lelkesedése már-már az életidegenségig lángoló. (Radnóti Lycidas-ábrázolása egyébként hívebb az eredetihez, mint Moeris alakja.) Amikor például arról értesül, hogy Moerist és Menalcast kis híján kivégezték, Lycidas első gondolata szinte nem is a személyes veszteségé, hanem az jut eszébe, hogy Menalcasszal együtt a sors a költészete vigaszát is elrabolta volna: nem lenne, aki virágos gyeppelel hintse be a földet, vagy zöld árnyékba borítsa a forrásokat!

Ezen a hangsúlybeli eltéréseken túl mindössze két olyan pont van, ahol Radnóti fordítása valamelyest homályos (bár az egyik helyen egészen bravúrosan old meg egy olyan mondatot, amit a jelek szerint a filológusok sem értenek világosan).

A költészetről beszélve Lycidas azt mondja, hogy őt is noszogatják a Pieridák, írt is egy-két verset, amit a pásztori nép dalol – „ámde az ősi hízeltű”. Egy pillanatra talán az sem világos, hogy az „ősi” előtt álló „az” nem névelő, hanem mutató névmás, de a mondat értelme még ennek tudatában is homályos. A latin sokkal egyértelműbb: „Engem is költővé tettek a Pieridák, vannak nekem is verseim, engem is »vates«-nek mondanak a pásztorok, bár én nem hiszek nekik.”

A másik hely az, ahol Moeris arra panaszkodik, hogy a memóriája már nem a régi: gyerekkorában napokig képes volt énekelni, de azóta sok dal kiment a fejéből, és most már a hangja is el-elhagyja. „Lupi Moerim videre priores” – fűzi hozzá, azaz: sok farkas látta meg őt korábban. A kommentárok az idősebb Plinius nyomán megjegyzik, hogy az itáliaiak elképzelése szerint az az ember, akit egy farkas előbb látott meg, mint ő a farkast – vagyis aki a szemébe nézett egy őt figyelő farkasnak –, ideiglenesen megnémult. Moeris azonban az ecloga jelen idejében nyilván nem lát farkast, ráadásul nem is egy farkasról, hanem farkasokról beszél, múlt időben. A szavai tehát alighanem úgy értendők: el-elhagyja a hangja, mert már sok farkas látta – mivel öreg. Radnóti megoldása – „máris megijeszt az a farkas?” – éppen ezért kivételes telitalálat: mert anélkül, hogy belebonyolódna a hiedelem reménytelen elmagyarázásába, szinte közmondási tömörséggel képes felidézni az öreg Moeris közeledőnek érzett halálát. A megoldás azonban alighanem ösztönös, mert a következő sorban – „Nem baj, tudja Menalcas a dalt s éneklé neked majd” – Radnóti már nem hasznosítja. Itt ugyanis alighanem az előző gondolatmenet folytatódik (Moeris hangja sokszor elmegy, mert Moerist sok farkas látta, Moeris tehát öreg): nekem most nem jut eszembe a dal, de éppen eleget fogja még neked – hiszen te fiatal vagy – énekelni Menalcas.

Mindent egybevetve úgy tűnik, a XX. századi költőtárs rendkívüli hatással volt Vergiliusra, legalábbis ami az ókori költő eclogaköltészetét illeti. A hatás persze kölcsönös, és a másik irányban sem csekély, mert nemcsak tematikai megújuláshoz vezetett, de egy olyan sajátos hang megtalálásához is, amely gazdagította Radnóti kesei költészetének olykor még legjobb darabjaiban is kissé József Attilá-s intonációját. Gondoljunk csak a SEM EMLÉK, SEM VARÁZSLAT-nak erre a két sorára: „*annak szép, könnyűléptű szívében megterem / az érett és tűnődő kevésszavú alázat*”, vagy az ugyancsak József Attilától a költészetbe emelt „elme” szó olyan előfordulásaira, mint a LEVÉL A HITVESHEZ következő részlete: „*most bujdokolsz a tájban és szememre / belülről lebbensz, így vetit az elme*”, vagy a rokonként szintén csak József Attilához kapcsolható olyan egzisztencialista képre, mint a HAJNALTÓL ÉJFÉLIG-ből ez: „*Hintázik az alma sötéten az ágon / szél söpri a port. / Készülj. Egyedül, egyedül esel át / a halálon.*”

Azok a műalkotások, amelyek olyan korban születnek, amikor szakadás történik a művész és az őt körülvevő világ között, Szilágyi János György szerint két jól elkülöníthető paradigmába rendeződnek. Az „ÁTVÁLTOZÁSOK” KÖLTŐJE című Ovidius-tanulmányban leírt két magatartás közül mintha az első lenne található Radnóti háborús költészetére: „*a legéteirbb zenék, a legvarázslatosabb színharmóniák, a legsodásabban kivirágzó rímek és ritmusok születhetnek ebből az olyan művészből, aki csak a harmónia vágját érzi a zűrzavarból*”. De amit a „ráékezés”-ről (vagyis valamely erőfeszítéseinktől független esemény éhezés általi kikényszerítéséről) ír új könyvében Garaczi László, mármint hogy az „*nem mágia, nem hat a világra, hanem új világot hoz létre*”, az talán Radnóti költészetéről is elmondható. És ebben az értelemben mintha a másik művészparadigma érvényesebb lenne rá: „*van, hogy az elvont tisztaságvágy minden hagyományos élet- és kifejezőmód elvetésére kényszeríti azt, aki végig merete járni ezt a tűzhely hamujától a puszta avarhoz vezető útját a katasztrofálisnak, s képletesen vagy akár valóságosan is elszakít minden szálát a maga körüli élettel, hogy előlről kezdje a régi harmóniákat levett hangokból, régi összefüggéseiktől megtisztított formákból, színekből és vonalakból, régi jelentésük rájuk súlyosodó terhétől megkönnyített szavakból az új világ felépítését*”. Ami jelen esetben azt jelenti, hogy Radnóti fordításában az amúgy is igazán klasszikus IX. ECLOGA klasszikusabb és – ezzel sajátos összefüggésben – radikálisabb, mint az eredeti.

Vergilius

KILENCEDIK ECLOGA

- LYCIDAS Hát te hová, Moeris? Csak nem be, a városi úton?
 MOERIS Ó, Lycidas, meg kellett érnünk hát: ez a jöttment,
 új ura földünknek – képzeltük volna? – azt mondja:
 „Itt ez mind az enyém! Távozzon a régi lakosság!”
 S mert mindent felforgat a sors, most, vesztiesen, éppen
 őneki küldjük a kecskéket – hogy verje az isten!
 LYCIDAS Én pedig azt hallom, hogy ahol meghajlik a dombhát,
 és a gerincről dallamos ívbe simul le a lejtő,